

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЧЕРКЕСІВ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ У ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Мавріна О. С.

Протягом століть населення Кримського півострова контактувало зі своїми східними сусідами – племенами адигського походження. Самоназва „адиге” в історичних джерелах з’являється вперше в 70-х роках XV століття, для позначення всіх адигів; в середовищі сусідніх з адигами народів широке поширення отримали етноніми: **зіхи**, **касоги (касаги)**, **черкеси** [3, 18]. Поява етноніма **зіхи** відноситься до античного і середньовічного часу; етнонім **касог** зустрічається в ранньосередньовічних джерелах візантійського і руського походження. Що стосується етноніма **черкес**, то цей іншомовний етнонім з’являється в східних джерелах з XIII століття, за словами Георгія Ітеріано „...татары и турки зовут их черкесами...” [2, 781]. В Криму отримали поширення терміни „черкес” і „кабарда” [1, 30].

Після виникнення в середині XV століття Кримського ханату племена адигів опинились в зоні його політичного впливу. Характеризуючи відносини Кримського ханату з черкесами, калмиками та іншими народами, які проживали на його території, відомий дослідник історії ханату В. Смірнов так характеризував ці стосунки – “политическая связь этих народностей с ним (*тобто ханатом*) всегда была сомнительного свойства” [13, XXXI].

Взаємовідносини між Кримським ханатом та черкесами практично не досліджувались в історичній науці, хоча черкеси були важливими фактором політичного життя як ханату, Османської імперії так і Московської держави протягом XV–XIX століть. Починаючи з XIX століття історіографічна література має цілу низку досліджень з проблем етногенезу адигів. Це роботи Л. Лаврова, Л. Люльє, Ш. Ногмова, А. Філіпсона та багатьох інших [7; 8; 11; 15]. Що стосується контактів адигів з іншими народами та державами, то більш глибоко розглядались питання взаємовідносин адигів з Росією [6], також в останні роки з’явилися поодинокі публікації, де предметом дослідження було перебування черкесів в Криму [10], час та причини переселення черкесів на півострів [1]. Спробою розглянути етногенетичні та культурні зв’язки адигів з народами Причорномор’я є дослідження А. Максидова [9].

Одним із перших подорожніх описів територій, населених татарами та черкесами, що були зроблені західними європейцями, є подорожні нотатки Жана де Люкка, монаха домініканського ордену, записані у 1625 році [12]. Даючи характеристику перекопським татарам, ногайцям, мінгрелам, абхазам та іншим народам, Жан де Люкк значну частину своєї роботи присвятив опису черкесів. В своєму передньому слові де Люкк зауважує, що він дає короткий опис тих країн, які він відвідав, коли його послали для перевірки до «Татар» і «Черкесів» [12, 474].

Описуючи в першому розділі перекопських татар, тобто власне татар, які проживають на Кримському півострові, де Люкк наводить титулатуру кримського хана як правителя, який носить титул „... Хана Татарскаго, Ногайскаго, Черкесскаго, Малибазскаго и Великой Татарии” [12, 476]. Що ж до взаємовідносин між татарами і черкесами, то де Люкк відзначає, що черкеси дуже часто вступають в сутичку з татарською кіннотою, маючи на увазі перекопських татар, оскільки „...не проходит года, в который бы татары, привлекаемые главным образом красотою рабов из этого народа, не произвели на их страну какого-нибудь набега... Постоянное беспокойство, которое причиняют им Татары и Ногайцы, приучило их к войне и сделало из них лучших наездников во всех этих странах” [12, 490].

Але очевидно стосунки характеризувались не тільки військовими сутичками і набігами. За кабардинською народною легендою (кабардинці являються найбільш східним підрозділом черкесів), яка передавалась із покоління в покоління, черкеські племена вперше стали підданими ханату і вступили на службу до Кримського хана під час правління султана Баязида Вели «Святого» (1481–1512). Ця легенда міститься у «Тарихі Джебдет» турецького історика Джебдета, яку він подає при описі завоювань Росії на Кубані в кінці XVIII століття. Працю Джебдета В. Д. Смірнов у власному перекладі використав у роботі над фундаментальним дослідженням з історії Кримського ханату [13].

За легендою, після того як війська Російської імперії зайняли Кабарду, черкеські племена направили до турецького султана посольство, що складалось із двох чоловік – від бека племені Бесленей, Кизил-бека, – посол Хаджи-Ісмаїл і від бека племені Тімур-Кой, Арслан-бека, – посол Хаджи-Мухамед. Посланці звернулись до султана з такою промовою: «Кабарда и другие чер-

кесские племена старинные слуги Высокой Державы: они вплоть до времен султана Баязида Вэли состояли на службе в военное и мирное время под именем конницы. Потом Коджа-Хаджи-Гирейхан при свидании с Баязидом попросил, чтобы означенные племена находились на службе у него, то последовало соизволение на его просьбу, и с тех пор они стали находиться на службе у Крымских ханов» [13, 247].

Очевидно, що зустріч відбулася не між Баязидом і Хаджи-Гіреєм, а між Баязидом і Менглі-Гіреєм I, оскільки Баязид II правив з 1481–1512, в цей час Хаджи-Гірея вже не було в живих (помер 1466 р.), а кримським ханом був Менглі-Гірей. Але на думку В. Смірнова, сам факт цієї зустрічі є незаперечним, оскільки він зберігся в народній пам'яті кабардинців, і саме з цим пов'язане виникнення „особливого відношення” до кримського хана [13, 247]. Акцентуючи увагу на особливому відношенні до кримського хана, дослідник, очевидно, мав на увазі родинні та шлюбні відносини, а також відносини у формі „аталицтва”, які склалися між династією Гіреїв та аристократичними фаміліями Черкесії.

Інформація, що міститься в легенді, також дає матеріал про етнічні найменування адигів, які займали в XV–XVI столітті значні території від гирла Кубані і узбережжя Чорного моря до берегів Тереку. Під загальною назвою „черкеси” на цій території проживала велика кількість племінних груп адигів. За етнографічними даними XIX століття до племінних груп адигів відносились: жанеєвці, натухайці, шегаки (хегаки), шапсуги, абадзехи, бджедуги, хатукаєвці, теміргоєвці, егерукаєвці, адамієвці, мамхеги, махоши, бесленеєвці, кабардинці, убихи [3, 26]. Це є перелік найчисельніших і найбільш впливових адигських племен (звичайно, їх було набагато більше), в порядку їх розселення з заходу на схід, тобто найбільш західним підрозділом адигів були жанеєвці, а найбільш східною племінною групою були кабардинці. Слід відзначити, що в різний період ці групи мали різне політичне значення, були різними за чисельністю і займали неоднакову за площею територію. Наприклад, жанеєвці і хатукаєвці чисельно зменшились і скоротили територію розселення, інші групи навпаки – чисельно вирости і збільшили свій політичний вплив [3, 27].

Соціальна організація адигів мала свою специфіку в період античності, середні віки, новий час і аж до остаточного завоювання їх Росією в 1864 р. Вона являла собою децентралізоване

суспільство, яке було розколото на десятки племен або етнотериторіальних суспільств (псухо). Античні і середньовічні автори нараховували близько 70-60 адигських племен. В XIX ст. в Черкесії за етнографічними даними існувало близько 20 племен [9, 38].

В згаданій вище легенді міститься дві племені назви – „бесленей” і „тімур-кой”. Очевидно, саме ці племена були найбільш впливовими в середовищі черкесів на період відправки посольства. „Тімур-кой”, що з тюркської значить „селище Тімура” – і є очевидно турецькою передачею назви племені теміргоєвців (теміргой, рідше кемгуй (чемгуй) самоназва цієї групи адигів, де *ой*, позначає в адигській мові приналежність), було досить значним за своєю чисельністю і політичним впливом серед інших адигських племен, існували навіть невеликі племена, які знаходились в залежності від теміргоєвців (егерукаєвці, адамієвці, мамхеги, мамхошевці). Перші згадки про теміргоєвців відомі з московських джерел початку XVII століття, де вони називаються „кумиргинские черкасы” [4, 93]. Західноєвропейські джерела XVII століття позначають територію проживання теміргоєвців як володіння Болетокой, Булутрекой. Наприклад, де Люкк пише, оповідаючи про ногайських татар і характеризуючи їхній господарський устрій, що він був „ в Балют-кое (Balutte-Coij), в стране Черкесов...позвал в дом мурза-Демир” [12, 486]. Тунманн, описуючи землі Кубані, де за його словами проживають не тільки ногайські татари, а й “черкасы и авхассы”, які знаходяться під владою кримського хана або передані під його владичество [14, 54], говорить про “...Кемерук, или Кемергучы тоже Темиргой, черкасская область у реки Псак-Кемеруки...” [14, 69].

Ще одне племінне угруповання, що згадується в легенді, бесленей було найбільш східним серед західноадигських племен і найближчим до Кабарди. Етнічна назва цього племені досить часто зустрічається в джерелах. Найбільш рання згадка про бесленевців відноситься до середини XVI століття, де в складі посольства до Івана Грозного згадується князь Машука, який в більш пізньому документі названий абеслінським князем (1559 р.) [4, 3; 389]. В західноєвропейських джерелах бесленевці згадуються рідко, Жан де Люкк локалізує місце знаходження Бесленея у восьми днях путі від Болетокоя і стільки ж від Кабарди [12, 489].

Існує генеалогічна легенда серед кабардинців, що була записана на початку XIX століття і в якій є певна інформація стосовно

племінної назви „Бесленей”. А саме: „Кабардинские князья и народ родом из Египта. Сначала Аранхан явился в Константинополь к Кесарю и, с позволения его, имел жительство около Крыма, на речке, называемой Кабарда. Потом князья со всем народом, не давая знать Кесарю, переселились через море в гавань Кизиль-Таш, где впадает в море р. Кубань, поселились при той речке и жили там 7 лет. Из них Инал за Кубанню помер. Происходившие от него князья Бесленевцы и Кемергоевцы с подвласными остались за Кубанью, а прочие переселились сюда составляя Большую и Малую Кабарду [5, 30–31]. Стосовно переселення на Північний Кавказ легенда говорить про те, що це відбулося «спустя после Магомета 150 лет». Таким чином, за легендою, відбулося розділення адигської спільності на окремі племені групи, зокрема виділилось кабардинці, які склали Велику і Малу Кабарду, а також окремі групи адигів, відомі в історичних джерелах, як «черкеси» – бесленевці. Контакти з Кримом у формі аталицтва і шлюбні зв'язки аж до середини XVIII століття зробили плем'я бесленевців відомим в турецько-кримській історіографії. Про особливу прихильність кримських ханів до черкеського племені Бесленей повідомляє історик Мухамед-Риза; саме це плем'я займалось вихованням дітей роду Гереїв [13, 348]. В. Д. Смірнов зазначає, що кримські хани брали із племені Бесленей собі дружин, які відіграла також значну роль в політичних справах ханату. Найбільш відома представниця племені бесленей – мати Джанибек-Гірея, яка була заміжня послідовно за трьома ханами і за допомогою особистого впливу домоглася того, що її син Джанібек зійшов на ханський престол, хоч на думку татарських істориків його права на ханство були сумнівними [13, 349]. Можливо особливе ставлення кримських ханів до племені Бесленей пов'язано було ще з тим, що бесленевці, згідно з легендою, виводили своє походження із Криму.

Стосунки між кримськими ханами і черкеськими племенами не були простими. Не дивлячись на певну залежність від хана, ця залежність ніколи не мала якихось визначених і організованих форм практичного здійснення ханської влади на землях, що лежали за межами Кримського півострова. До того ж не всі черкеські племена були підданими хана. В праці турецького історика Хусейна Гезар-Фенна (пом. 1691), «Изъяснительный доклад об уставах династии Османской», подаються короткі відомості

про правління турецьких султанів до 1598 року. Дев'ятий розділ присвячений "Уставам кримських ханів", де історик намагався відобразити систему внутрішнього устрою ханату і подав деяку інформацію про черкесів та їх стосунки з кримськими ханами. Гезар-Фенн розділяє черкесів на черкесів Жане, що проживають в Таманському окрузі, та черкесів, які проживають на території від черкесів Жане до черкесів Кабарди. Черкеси Жане, очевидно, являлися підданими османського султана, оскільки Гезар-Фенн пише, що на цю територію призначають судді із Османської Порту і брати невільників із черкесів Жане не дозволяється [13, 347].

Від черкесів Жане до черкесів Кабарди – це місця війни і тут дозволяється брати полонених. Ці черкеси, очевидно, являються підданими хана так як, за словами Гезар-Фенна, щорічно надсилають черкеських невільників хану, калгі і нуреддіну в якості подарунка, а також виставляють військо, за першою вимогою хана [13, 348].

Крім того, у кримських ханів, як і загалом серед тюркських знатних родів, існувала особлива система виховання, яка повинна була виховати у членів ханської сім'ї якості прекрасного воїна. Ця система визвала до життя особливий вид духовного побратимства, що отримав назву аталицтва. Дім Гіреїв мав такі зв'язки з деякими із черкеських племен. Гезар-Фенн вважав, що інститут аталицтва виник спочатку у зв'язку з намаганням черкесів виявити покірність кримським ханам, тому, на його думку, вони брали на виховання ханських дітей і виховували до зрілого віку. Деякі жили аж поки у них не починала рости борода; на „кормління” ханським дітям назначали поселення. Цей звичай настільки закріпився в відносинах між черкеськими племенами і ханами, що, за словами Гезар-Фенна, цей звичай існує в Криму і сьогодні, тобто на рубежі XVII століття [13, 349]. Проявляється він у тому, що якщо у хана, калгі або нуреддіна народжується син, його бере на виховання черкеське плем'я, а вихователя називають аталик. Після того, як член ханського роду досягає зрілості, він шанує аталика так само, як рідного батька, а якщо цей „ханич”, за словами Гезар-Фенна, отримує престол, то він прикладає всі зусилля для того, щоб віддячити своєму аталикові і емельдешу (молочному братові) і збагатити їх [13, 349].

В середині XVII століття відносини між кримцями і черкесами характеризувались в джерелах як ворожі (Евлія Челебі), але

не дивлячись на це жанеєвці, бжедухи, хатухасвці, теміргоєвці, землями яких проїздив кримський хан, відбирали в нього дітей на виховання і кожен рід намагався отримати на виховання свого власного кандидата на престол [16, 69; 73].

З часом система аталицтва перетворилась на своєрідний політичний інститут, в успішному функціонуванні якого були зацікавлені і кримська і черкеська еліти.

При існуванні таких дружніх, шлюбних стосунків між Кримом і черкеськими племенами історія їх відносин рясніє постійними військовими сутичками. Черкеси не проводили якоїсь скоординованої зовнішньої політики стосовно Криму, хоча досить часто брали участь у складі кримських армій. Кримсько-черкеські війни, які досить часто фігурують в джерелах, мали набіговий характер. В Західній Черкесії в XV–XVII ст. одним із найбільш войовничих племен, які проявили себе в дальніх набігах, були жанеєвці. Вони здійснювали набіги не тільки на татар, але і ногайців і навіть кабардинців.

З середини XVI століття, з часу правління Девлет-Гирея I, агресивність Криму по відношенню до Черкесії збільшується, і більш інтенсивною стає хронологія кримсько-черкеських сутичок (1553, 1556, 1560–61, 1567) [4, 6].

У відношеннях між Кабардою і ханатом, порівняно з іншими черкеськими племенами, були деякі відмінності, що було пов'язане з тим, що в Кабарді соціальна структура мала більш унітарний характер, ніж в Західній Черкесії, тому більш чітко проводилась зовнішньополітична лінія. В. Смірнов, аналізуючи стосунки кабардинців з ханатом, пише, що ханат не задовольнявся даниною, яку платили кабардинці кожному новому хану „... под именем «подарка», «приходного», или в разное время под именем «погрешного», ... ханы, увлекаемые жаждой еще большей наживы, делали беспрестанные набеги на бедных черкесов...” [13, 350].

Очевидно ці сутички були пов'язані ще і з тим, що вихідці із Кабарди, які осідали в Москві, притримувались антикримської орієнтації, і кожен раз, коли починалось протистояння між Кабардою і Кримом, Москва надавала військову або дипломатичну підтримку. Такий антикримський кабардино-російський союз проіснував з середини XVI століття до кінця XVIII ст. [9, 63].

Отже, в період існування Кримського ханату процес політичної і культурної взаємодії між черкесами та татарами був досить

інтенсивним. Чисельні випадки шлюбів Гіреїв з черкешенками, а також інститут аґаліцтва, який зблизив аристократію Криму і Черкесії, привів до появи тут самостійного стану „хануко”, який формувався із ханських синів, що перебували на вихованні у черкеських родах. Крім того, не всі черкеські племена були підданими хана, відповідно контакти, зв'язки і в цілому політика ханату різнилась по відношенню до різних груп. Племена черкесів умовно можна поділити на три категорії: найбільш західна група адигських племен – черкеси Жане – османські піддані; черкеси, які проживали на території від Жане до Кабарди, очевидно власне піддані хана, які виставляли військо при здійсненні кримськими ханами військових операцій; кабардинці, які мали промосковську орієнтацію, і саме сюди найчастіше хани здійснювали набіги.

Кримсько-черкеські стосунки ілюструють, відсутність повної залежності черкесів від Кримського ханату, як це часто подається в історичній літературі. Відносини між ханатом і черкесами багаті на численні приклади військових набігів як черкесів на Крим, так і кримських ханів на Черкесію, союзницьких, родинних стосунків, які змінювались, модифікувались в залежності від політичної ситуації в регіоні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бубенок О. Б. К вопросу о времени и причинах переселения черкесов в Крым // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы. Материалы V Боспорских чтений. – Керчь, 2004. – с. 30–35.
2. Веселовский А. Н. Несколько географических и этнографических сведений о древней России из рассказов итальянцев // Записки Русского Географического общества (по отделению этнографии). – Спб., 1869. – Т. 2.
3. Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М.: Наука, 1973. – 208 с.
4. Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв. Документы и материалы, т. I. XVI–XVII вв.; т. II, XVIII в., М., 1957.
5. Кудашев В. Н. Исторические сведения о кабардинском народе. Нальчик, 1991.
6. Кушева Е. Н. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI – 30-е годы XVII века. – М., 1963.

7. Лавров Л. И. Происхождение кабардинцев и заселение ими нынешней территории // Советская этнография, 1956. – №1–23.
8. Люлье Л. Я. Черкесия: историко-этнографические статьи. – Краснодар, 1927.
9. Максидов А. А. Адыги и народы Причерноморья. – Нальчик: Эльбрус. – 2003. – 117 с.
10. Мыц В. Л. О пребывании “черкесов” в Крыму // Проблемы истории Крыма // Тезисы докладов научной конференции. Симферополь, 1991. Вып. I. – С. 81–82.
11. Ногмов Ш. Б. История адыгейского народа. – Нальчик, 1994.
12. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха Доминиканского ордена, 1625 г. – ЗООИД, 1879, т. XI. – С. 473–493.
13. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб.: Унив. тип., 1887. – 772 с.
14. Тунманн. Крымское ханство. Симферополь, 1991. – 94 с.
15. Филипсон А. Черкесы, казаки и адехе // Русский вестник. – СПб., 1863. – Т.48. – С.847–865.
16. Челеби Э. Книга путешествия. – М., 1979. Вып. 2.